

Руслан Сухораб,
аспірант Національної академії
Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6661-0204>

ПОНЯТТЯ МІСЦЬ НЕСВОБОДИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

У статті досліджено питання змісту поняття «місця несвободи». Досліджено правову основу понять місця несвободи та місця позбавлення волі. Встановлено, що факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, який був прийнятий Організацією Об'єднаних Націй ще 18 грудня 2002 р., а ратифікований Україною 21 липня 2006 р., окремі поняття, що ним впроваджувалися до сих пір є невідомими та суперечливими для українського суспільства. Згаданим протоколом передбачалося створення з метою виконання функцій, зазначених у ньому Підкомітет з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання Комітету проти катувань. Комітет мав реалізувати свої повноваження у так званих місцях несвободи. І тут виникає питання: що таке місця несвободи? Адже законодавство України не містить його визначення. Однозначну відповідь знайти важко, оскільки Факультативний протокол не надає вичерпного переліку таких місць. Тому виникає питання: «За якими ознаками можна визначити, що установа підлягає незалежному моніторингу?». Тобто, який критерій дасть змогу відокремити осіб, які дійсно перебувають у стані несвободи, від тих, хто має повну свободу дії? Крім того, українському законодавцю та суспільству більш знайоме поняття місця позбавлення волі, ніж місця несвободи, що позначає всі місця, де особа перебуває під контролем держави. Зроблено висновок, що для усунення неоднозначного розуміння та застосування на практиці законодавства України, законодавець має на рівні законодавства передбачити поняття місця позбавлення волі та його ознаки, за якими можливо встановити установи, що належать до таких місць, або чітко перерахувати всі установи, що є місцями позбавлення волі, що, на нашу думку, децю неправильно, оскільки не призведе до системного розуміння цього поняття. Щодо місць несвободи, то їх поняття суттєво відрізняється від поняття місць позбавлення волі та для його розуміння необхідно звернутися до першопочаткового джерела його впровадження у правове поле України.

Ключові слова: місце позбавлення волі, місце несвободи, покарання, права людини, засуджений.

Suhorab R.

The concept of places of detention under Ukrainian law

This article is devoted to the study of the content of the concept of «places of detention». The author examines the legal basis of the concepts of places of detention and places of deprivation of liberty. The author establishes that the Optional Protocol to the UN Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, which was adopted by the United Nations on 18 December 2002 and ratified by Ukraine on 21 July 2006, and certain concepts introduced by it are still unknown and controversial for Ukrainian society. The Protocol provided for the establishment of the Subcommittee on Prevention of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment of the Committee against Torture to carry out the functions specified in it. The Committee was supposed to exercise its powers in the so-called places of detention. And here the question arises, what are places of detention? After all, Ukrainian legislation does not contain its definition. It is difficult to find an unambiguous answer, as the Optional Protocol does not provide an exhaustive list of such places. Therefore, the question arises: «What are the signs that an institution is subject to independent monitoring?». In other words, what criterion will allow to separate persons who are really in a state of deprivation of liberty from those who have full freedom of action? Moreover, the Ukrainian legislator and society are more familiar with the concept of a place of deprivation of liberty than a place of detention, which refers to all places where a person is under state control. It is concluded that in order to eliminate ambiguous understanding and application of Ukrainian legislation in practice, the legislator should provide for the concept of a place of deprivation of liberty and its characteristics at the legislative level, which would allow establishing institutions that belong to such places, or clearly list all institutions that are places of deprivation of liberty, which, in our opinion, is somewhat incorrect, since it will not lead to a systematic understanding of this concept. As for places of detention, their

concept is significantly different from the concept of places of deprivation of liberty, and to understand it, it is necessary to refer to the original source of its introduction into the legal field of Ukraine.

Keywords: *places of deprivation of liberty, places of detention, punishment, human rights, convicted person.*

Постановка проблеми. Розвиток нашої держави в усіх галузях та сферах людської діяльності триває навіть у складні для її історії часи, в т. ч. у період повномасштабної війни. Свідчення цьому є: впровадження новітніх технологій, розвиток «держави в смартфоні», діяльність законодавця з намагання врегулювати усі сфери людського життя, що відповідає принципу правової держави, цілеспрямований курс на членство в Європейському союзі та НАТО тощо. Шляхами реалізації згаданого розвитку серед іншого є ратифікація міжнародних документів, що регулюють співіснування міжнародної спільноти. Останній процес доволі тривалий від моменту прийняття таких актів до ратифікації їх Україною та до безпосередньої реалізації на практиці. Так, з цієї точки зору нашу увагу привернув Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, який був прийнятий Організацією Об'єднаних Націй ще 18 грудня 2002 р., а ратифікований Україною 21 липня 2006 р. Незважаючи на це, окремі поняття, що ним впроваджувалися до сих пір є невідомими та суперечливими для українського суспільства.

Метою статті є аналіз чинного законодавства та наукових поглядів щодо проблеми визначення сутності поняття «місця несвободи», а також пропозиція науково обґрунтованих шляхів вирішення встановлених проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, що стосуються наукових досліджень проблем визначення сутності «місця несвободи» поки комплексно не досліджувалось на рівні вітчизняної юридичної науки. Проте окремі доробки таких науковців, як А. І. Богатирьова, І. Г. Богатирьова, О. М. Бандурки, В. В. Коваленка, О. М. Джуґі, О. Г. Колба, М. С. Пузирьова, І. М. Копотун, В. М. Трубникова, М. О. Стручкова, І. В. Шмарова, А. Х. Степанюка, С. І. Халимона, І. С. Яковця та ін. торкалися проблем визначення місць позбавлення волі та місць несвободи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зокрема, згаданим протоколом передбачалося створення з метою виконання функцій, зазначених у ньому Підкомітет з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання Комітету проти катувань [1]. Комітет мав реалізувати свої повноваження у так званих «місцях несвободи». І тут виникає питання: що таке місця несвободи? Адже законодавство України не містить його визначення.

Однозначну відповідь знайти важко, оскільки Факультативний протокол не надає вичерпного переліку таких місць. Тому виникає питання: «За якими ознаками можна визначити, що установа підлягає незалежному моніторингу?». Тобто, який критерій дасть змогу відокремити осіб, які дійсно перебувають у стані несвободи, від тих, хто має повну свободу дій? Крім того, українському законодавцю та суспільству більш знайоме поняття «місце позбавлення волі», ніж місце несвободи, що позначає всі місця, де особа перебуває під контролем держави. Судова практика Європейського суду з прав людини свідчить, що серед основних проблем, які приводять до визнання порушень Україною положень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, є жорстоке поводження з особами, які перебувають під контролем держави (у місцях досудового тримання під вартою або в установах виконання покарань); неефективність розслідування правоохоронними органами скарг на жорстоке поводження представників державних органів, особливо у місцях досудового тримання під вартою та в установах виконання покарань; неналежні матеріально-побутові умови утримання осіб у таких місцях, а також недостатнє надання медичної допомоги цій категорії осіб [2].

Таким чином, для того, аби дати відповідь на поставлені питання, необхідно насамперед визначити обидва ці поняття та встановити їхні спільні та відмінні риси.

Аналізуючи зміст поняття позбавлення волі ми виявили проблему відсутності в законодавстві України прямого його визначення, оскільки немає жодного законодавчого акта, який його прямо надавав би. Водночас вивчення законодавчої та наукової літератури дає змогу зробити висновок, що кримінально-виконавчі установи, які створені та функціонують у державі й реалізують виконання покарання у вигляді позбавлення волі мають назву місця позбавлення волі [3, с. 189]. Крім того, чинне законодавство, зокрема кримінальне та кримінально-виконавче говорить про те, що навіть поняття «позбавлення волі» відсутнє, але як вид кримінального покарання, позбавлення волі є правовим наслідком вчинення злочину, що полягає у примусовому утриманні засудженого у спеціально призначених для цього закладах. Правообмеження як елементи кари під час позбавлення волі відрізняють це покарання від інших видів покарань і роблять його

найсуворішим у системі покарань. Складові кари охоплюють позбавлення засудженого особистої свободи, права вільного пересування, вибору місця проживання, характеру й виду занять за власним розсудом, а також обмеження права обирати спосіб життя [4]. Окремі автори вказують на двояку проблему визначення поняття місце позбавлення волі. Якщо брати за основу Закон України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», то під місцем позбавлення волі доцільно розуміти лише ті кримінально-виконавчі установи, метою діяльності яких є виконання покарання у виді позбавлення волі та довічного позбавлення волі [3, с. 189]. Очевидно, що значні прогалини в законодавстві, які виявляються у сфері визначення змісту поняття місця позбавлення волі, призводять до його незрозумілості, неправильного трактування як законодавцем у різних нормативно-правових актах, що регулюють дотичні питання, так і науковцями, діяльність яких спрямована на вирішення наявної проблеми. У зв'язку з цим потребує додаткового дослідження та пропозиції щодо шляхів вирішення не лише проблема неоднозначності розуміння поняття місця несвободи, а й місця позбавлення волі.

Спробуємо визначити родові ознаки місця позбавлення волі на основі аналізу законодавчих норм. Так, відповідно до ст. 63 КК України, покарання у виді позбавлення волі полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу [5]. Очевидно, що під місцем позбавлення волі варто розуміти кримінально-виконавчу установу закритого типу, тобто місце, в якому ізолюють засудженого, та місце, де виконують покарання у виді позбавлення волі. Водночас не викликає сумніву інформація, що засудженого можуть ізолювати в інших передбачених законом місцях. Так, відповідно до ст. 18 КВК України, покарання у виді позбавлення волі як на певний строк, так і довічного позбавлення волі виконують виправні колонії. Щодо неповнолітніх, то покарання у виді позбавлення волі на певний строк виконують такі установи виконання покарань, як виховні колонії. У ч. 1 ст. 89 КВК України вказано про можливість залишення осіб, що засуджені до покарання у виді позбавлення волі за нетяжкі чи тяжкі злочини у слідчому ізоляторі, що стверджує, що до місць позбавлення волі також належать слідчі ізолятори [6].

Водночас ізоляція суспільно-небезпечної особи можлива не лише як позбавлення волі. Так, наприклад, ізоляція може полягати і в триманні під вартою. Саме такий запобіжний захід називають винятковим. Водночас законодавець називає умови його застосування, зокрема те, що тримання під вартою застосовується лише тоді, коли прокурор доведе, що жоден із більш м'яких запобіжних заходів не зможе усунути ризики, передбачені ст. 177 КПК України, за винятком випадків, передбачених частинами шостою та восьмою ст. 176 КПК України [7]. Щодо військовослужбовців, то ізоляція може бути також реалізована в дисциплінарному батальйоні для військовослужбовців. Таким чином, позбавлення волі є одним із видів ізоляції, а також кримінальним покаранням. З огляду на проаналізовану інформацію, доходимо висновку, що ознаки місць позбавлення волі такі:

- місця, у яких особа ізолюється від суспільства внаслідок того, що вона вчинила кримінальне правопорушення;
- у таких місцях реалізується кримінальне покарання у виді позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі;
- місця, які конкретно визначені законодавцем, як місця, в яких особу позбавляють її права вільно та самостійно обирати свої місце перебування;
- за загальним правилом, це кримінально-виконавча установа закритого типу.

Інших чітких ознак місць позбавлення волі визначити доволі важко, а отже, для усунення неоднозначного розуміння та застосування на практиці законодавства України законодавець має на рівні законодавства передбачити поняття місця позбавлення волі та його ознаки, за якими можливо визначити установи, що належать до таких місць, або чітко перерахувати всі установи, що є місцями позбавлення волі, що, на нашу думку, є дещо неправильно, оскільки не призведе до системного розуміння цього поняття. Крім того, доволі влучно з цього приводу висловився А. І. Богатирьов, який сказав, що законодавство України, зокрема кримінально-виконавче, кримінальне, кримінальне процесуальне, яке безпосередньо торкається питання місць позбавлення волі, не містить уніфікованого підходу щодо визначення сутності місць, де особи, які вчинили кримінальне правопорушення та яким призначено покарання, пов'язане з їхньою ізоляцією, повинні його відбувати [8, с. 170].

Щодо місць несвободи, то для його розуміння необхідно звернутися до першопочаткового джерела його впровадження у правове поле України. У ст. 4 Протоколу, де визначаються відповідні місця, використовується формулювання «public or private custodial setting», яке наш законодавець під час ратифікації

переклав як «місце утримання під вартою». Цей переклад занадто вузький і не передає загального духу Протоколу.

Термін «custody», який лежить в основі визначення «custodial setting» у ст. 4 Протоколу, може бути перекладений як:

- опіка, опікуєтво, турбота, опікування, нагляд, захист, охорона;
- тюремне ув'язнення, поміщення до тюрми, позбавлення волі;
- турбота про зберігання інформації (останнє значення можна не враховувати, оскільки воно не має стосунку до даної проблеми). Перші два значення є цілком релевантними, проте законодавець обрав лише друге значення, ігноруючи перше, яке, більш широке й охоплює всі описувані поняття [9, с. 8].

Отже, з аналізу ст. 4 Протоколу, можна зробити висновок, що місця несвободи – це будь-яке місце, що знаходиться під юрисдикцією та контролем держави, де утримуються чи можуть утримуватися особи, позбавлені волі, за розпорядженням державного органу чи за його вказівкою, або з його відома чи мовчазної згоди [1]. Водночас Протокол визначає, що позбавлення волі означає будь-яку форму тримання під вартою, тюремного ув'язнення або поміщення особи в державний чи приватний заклад, з якого ця особа не може вийти за власним бажанням, відповідно до наказу судового, адміністративного чи іншого органу [1]. Як правильно зазначають окремі науковці, у цьому контексті фразу «позбавлення волі» потрібно розуміти більш широко, ніж просто як вид кримінального покарання. Тут позбавлення волі означає будь-яке обмеження свободи пересування, застосоване до особи за рішенням компетентного державного органу. Таке розширене тлумачення відображене також в українському законодавстві, прийнятому для імплементації положень Протоколу [10, с. 5]. Ще одне визначення місць несвободи пропонують автори посібника «Місця несвободи в Україні», які говорять, що місця несвободи – це державні або приватні місця, де особа утримується або може бути утримувана за наказом судового, адміністративного чи іншого органу, або за його вказівкою, з його відома чи мовчазної згоди. Це можуть бути офіційні або неофіційні місця тримання під вартою, ув'язнення або опіки, які особа не має права залишити за власним бажанням або не має можливості зробити це через фізичні чи матеріальні обмеження [9, с. 12]. Вважаємо, що це визначення повністю відображає зміст поняття місць несвободи.

З огляду на вищевказане можна виокремити такі ознаки місць несвободи:

- обмеження свободи пересування: особа, яка перебуває в місці несвободи, не може вільно пересуватися та покидати це місце за власним бажанням;
- утримання за рішенням компетентного органу: присутність рішення суду, адміністративного органу чи іншої компетентної установи, яке засвідчує право на тримання особи в цьому місці;
- відсутність можливості вибору: особа, яка перебуває в місці несвободи, не має можливості вибрати чи залишатися там;
- контроль з боку державних органів: місця несвободи перебувають під постійним контролем державних органів, які відповідають за утримання осіб у цих закладах;
- фізичні та матеріальні обмеження: особа може перебувати в місці несвободи через наявність фізичних або матеріальних обмежень, які ускладнюють або унеможливають вибір за власною волею.

Таким чином, до місць несвободи належать такі:

- слідчі ізолятори (СІЗО) – місця, де утримуються підозрювані та обвинувачені в очікуванні суду;
- виправні колонії – заклади для виконання покарань у вигляді позбавлення волі, де відбувають термін ув'язнені;
- ізолятори тимчасового тримання (ІТТ) – місця тимчасового тримання осіб, затриманих за підозрою у вчиненні кримінальних правопорушень;
- психіатричні лікарні – заклади, де утримуються особи, яких визнано неосудними та які потребують примусового лікування;
- центри тимчасового тримання іноземців та осіб без громадянства – заклади для утримання осіб, які підлягають депортації або які перебувають в Україні незаконно;
- виховні колонії – спеціальні заклади для неповнолітніх, які вчинили злочини і відбувають покарання;
- інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, – заклади, де діти можуть перебувати без можливості самостійно залишити установу;
- заклади для соціальної реабілітації – місця утримання осіб, які потребують соціальної допомоги та реабілітації. Ці місця, звичайно, перебувають під контролем держави. Особи, які там перебувають, не мають права залишити їх за власним бажанням.

Висновки. Вивчаючи питання визначення поняття місць несвободи за законодавством України, ми стикнулися з тим, що як місця несвободи, так і місця позбавлення волі неоднозначно сприймаються та трактуються як суспільством, так і законодавцем. Джерелом вказаної проблеми насамперед є відсутність чіткого розуміння та визначення цих термінів на рівні законодавства, а також відсутність визначення ознак цих місць, які, відповідно, давали б можливість відносити державні установи до місць несвободи. Наслідком цієї проблеми можуть бути невиконання вимог законодавства щодо дотримання прав та свобод людини і громадянина у таких місцях. У зв'язку з цим рекомендуємо законодавцеві внести зміни у відповідні законодавчі акти та визначити на законодавчому рівні поняття місця несвободи та його ознаки.

Список використаних джерел

1. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання ООН; Протокол, Міжнародний документ від 18.12.2002.
2. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 № 776/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр> (дата звернення: 20.05.2024)
3. Орел Ю. В. До питання визначення поняття «місця позбавлення волі» : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. ДДУВС. 2017.
4. Стаднік В. В. Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх: історико-правовий аспект. *Публічне право*. URL: https://www.publichne-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=97:pp-2019-34-11&catid=90&Itemid=483&lang=uk (дата звернення: 20.05.2024)
5. Кримінальний кодекс України. Кодекс України; Кодекс, Закон від 05.04.2001 № 2341-III.
6. Кримінально-виконавчий кодекс України. Кодекс України; Кодекс, Закон від 11.07.2003 № 1129-IV.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Кодекс України; Закон, Кодекс від 13.04.2012 № 4651-VI.
8. Богатирьов А. І. Місця несвободи: поняття та сутність. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2017. Вип. 33. С. 166–175.
9. Місця несвободи в Україні кол. авт. Харків : ХІСД, 2013. 224 с.
10. Святокум І. О. Реалізація рекомендацій національних та європейських правозахисних організацій у частині запровадження міжнародного досвіду поліцейської діяльності у сфері дотримання прав і свобод людини під час перебування в місцях несвободи : наук.-метод. рек. Харків: Харк. нац. ун-т. внутр. справ, 2019. 64 с.

References

1. Fakultatyvnyi protokol do Konventsii proty катуvan ta inshykh zhorstokykh, neliudskykh abo takykh, shcho prynyzhuyut hidnist, vydiv povodzhennia ta pokarannia OON [Optional Protocol to the UN Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment]. 2002, December 18) (2006). Protokol ratyfikovano Zakonom N 22-V vid 21.07.2006. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*, 39, 327 [in Ukrainian]
2. *Zakon Ukrainy Pro Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny : pryiniaty 23 grud. 1997 roku № 776/97-VR [The Law of Ukraine on the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights of December 23, 1997, No. 776/97-VR]*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-вр> [in Ukrainian]
3. Orel Yu.V. (2017) Do pytannia vyznachennia poniattia «mistsia pozbavlennia voli [On the issue of defining the concept of «places of deprivation of liberty»]. *Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii DDUVS - Proceedings of the International Scientific and Practical Conference of the State University of Internal Affairs*, 189 [in Ukrainian]
4. Stadnik, V. V. (2017). *Vykonannia pokarannia u vydi pozbavlennia voli shchodo nepovnoletnikh: istoryko-pravovyi aspekt [Execution of Punishment in the Form of Deprivation of Liberty in Respect of Minors: Historical and Legal Aspect]*. *Publichne pravo - Public Law*. Retrieved from https://www.publichne-pravo.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=97:pp-2019-34-11&catid=90&Itemid=483&lang=uk [in Ukrainian]
5. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]*. (2001, April 5). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - The Official Bulletin of the Verkhovna Rada*, 25-26, 131 [in Ukrainian]

6. Kryminalno-vykonavchy kodeks Ukrainy [Criminal Executive Code of Ukraine]. (2003, July 11). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 3-4, 21 [in Ukrainian]
7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedural Code of Ukraine] (2012, April 13). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine*, 9-10, 11-12, 13, 88 [in Ukrainian]
8. Bohatrov, A. I. (2017). Mistsia nesvobody: poniattia ta sutnist [Places of detention: concept and essence]. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu - Issues of fighting crime*, 33, 166-175 [in Ukrainian]
9. Places of detention in Ukraine (2013). Kharkiv: HISD [in Ukrainian]
10. Sviatokum, I. O. (2019). *Realizatsiia rekomendatsii natsionalnykh ta yevropeiskykh pravozakhysnykh orhanizatsii u chastyni zaprovadzhennia mizhnarodnoho dosvidu politseiskoi diialnosti u sferi dotrymannia prav i svobod liudyny pid chas perebuvannia v mistsiakh nesvobody [Implementation of the recommendations of national and European human rights organizations regarding the introduction of international police experience in the field of observance of human rights and freedoms in places of detention]*. Kharkiv: Khark. nats. un-t. vnutr. sprav [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редакції 28.05.2024